

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМЕНІ
М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Маслак Володимир Іванович

УДК 930.1 (470+438):94(477)«16/17»

**РАННЬОМОДЕРНА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ
В СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ
ІСТОРИОГРАФІЯХ**

07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис
Робота виконана на кафедрі українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Брехуненко Віктор Анатолійович,
Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, відділ актової археології, завідувач

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Мільчев Володимир Іванович,
Запорізький національний університет, історичний факультет, декан

доктор історичних наук, професор
Світленко Сергій Іванович,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, історичний факультет, декан

доктор історичних наук
Ясь Олексій Васильович,
Інститут історії України НАН України, відділ української історіографії, старший науковий співробітник

Захист відбудеться «24» вересня 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська 4

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська 4

Автореферат розісланий «14» серпня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. О. Песчаній

Підписано до друку 22. 07. 2015. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 2,32. Обл. вид. арк. 2,84.

Папір офсетний. Віддруковано на різнографі. Зам. № 6/04-2015

Тираж 120 прим.

Поліграфічна дільниця Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

м.Київ, вул. Трьохсвятительська 4

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми. Необхідність глибокого дослідження образу ранньомодерної української державності в сучасній польській та російській історіографіях визначається кількома головними чинниками. Відправним пунктом, безумовно, є той факт, що поява Гетьманщини не тільки мала визначальний вплив на подальшу українську перспективу, а й викликала глибокі геополітичні зміни в регіоні, наслідки яких до сьогодні відлуннують на долі східноєвропейського простору. Тому осмислення феномену ранньомодерної української державності завжди посідало важливе місце в польському та російському історичних наративах. Внаслідок цього польська та російська історіографії традиційно належали до кола основних суб'єктів дослідницького процесу у цій сфері.

Наукове освоєння історії Гетьманщини, без сумніву, неодмінно створювало високу конкурентну напругу між українською, польською та російською історіографіями. Адже від того наскільки життєздатними виявляться ті чи інші концепції залежали не тільки базові уявлення про ходу української історії та про її співвідношення з польським та російським історичними процесами, а й реалізація ідеологічних і політичних інтересів сторін. Водночас особливості прочитання ранньомодерної української державності були і залишаються одним із головних чинників формування загального образу українства в історичній пам'яті населення Польщі та Росії. Крім того, польські концепції, а особливо російські, серйозно впливали і впливають на образ української історії у світі. Тож якою виявилася доля попередньої традиції в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли обидві історіографії увійшли в добу непростих трансформацій, позначених модернізацією бачення ролі історії, удосконаленням методології та дослідницького інструментарію, розширенням проблематики досліджень? Які сучасні концепції транслують польська та російська науки у світовий історіографічний простір?

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського «Актуальні проблеми дослідження історії України: джерелознавство, історіографія, методологія» (№ 5210951).

Метою дослідження є з'ясування образу ранньомодерної української державності в сучасних польській та російській історіографіях. Реалізація мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- проаналізувати особливості дослідження проблеми в історіографії та сформувані репрезентативну джерельну базу;
- простежити внутрішньонаукові та позанаукові передумови формування у Польщі та Росії новітніх концепцій історії ранньомодерної української державності;
- з'ясувати базові, підходи, термінологічний апарат сучасних польської та російської історіографій у площині дослідження ранньомодерної української державності
- простежити співвідношення сучасних інтерпретацій польських та російських істориків з попередніми історіографічними традиціями, притаманними польській та російській історичним наукам;
- з'ясувати зміст новітніх польських та російських концепцій ранньомодерної української державності та їхнє місце в сучасному науковому просторі;
- визначити вплив корпусу конкретно-проблемних досліджень, які проводилися в різних історіографічних середовищах Польщі та Росії, на конструювання там образів ранньомодерної української державності;
- визначити піонерський внесок сучасних польських та російських істориків в дослідження проблеми та в розширення актуалізованої джерельної бази.

Об'єктом дослідження є процес історіографічного освоєння історії ранньомодерної української державності.

Предметом дослідження є вивчення та концептуалізація історії ранньомодерної української державності в сучасних польській та російській історіографіях.

Методи дослідження. Оскільки методологія, як влучно висловився ще М. Вебер, «завжди є тільки усвідомленням засобів, які виправдали себе на практиці»¹, для реалізації завдань дослідження обрано сукупність взаємопов'язаних між собою методів, застосування яких дозволяє досягти поставленої мети. Серцевиною є принцип історизму, який передбачає розгляд будь-якого явища в його саморозвитку під впливом різноманітних факторів. Крім того, залучено принципи об'єктивності, цілісності та контекстуалізації. З огляду на особливості об'єкту і предмету дослідження використання усіх зазначених принципів досягається через залучення таких методів, як: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, логічний, системний підхід, сходження

¹ Вебер М. Критические исследования в области наук о культуре / М.Вебер // Культурология XX век Антология. – Москва: Юрист, 1995. – С. 9.

від абстрактного до конкретного і навпаки. Поєднання різних методів дозволило глибше проникнути в сутність предмету дослідження, чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми та сформуванати вмотивовану стратегію дослідження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець 1980-х – середину 2010-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено тим, що з кінця 1980-х рр. стартує якісно новий етап розвитку польської та російської історіографій під впливом радикальних змін пов'язаних із формуванням нового інтелектуального та суспільно-політичного тла, а також початком інтеграції обох історичних наук до світового наукового простору. Верхня хронологічна межа обрана з урахуванням того, що саме у 2010-х рр. в обох історіографіях остаточно сформувалися сучасні базові підходи до дослідження історії ранньомодерної української державності, до конструювання її образів, а також викристалізувалися фундаментальні характеристики різних версій останнього.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що образ ранньомодерної української державності в сучасній польській та російській історіографіях вперше став предметом цілісного дослідження. З'ясовано, що кінець 1980-х – початок 1990-х рр. став переломним для концептуалізації проблеми як у Польщі, так і в Росії. У Польщі набув остаточного завершення започаткований у 1960–1980-ті рр. процес поступової маргіналізації традиційних підходів, базованих на концепціях «меча, хреста і плуга», «єдиного шляхетського народу», «домової війни», які відсунуті на маргінес, хоча подеколи вчувається їхній залишковий відгомін. Доведено, що в основу сучасних польських інтерпретацій покладено концепцію «Центрально-Східної Європи», а також визнання самостійності української історії, закономірності появи в середині XVII ст. Української держави, нової української еліти та природності існування власних інтересів останньої, спрямованих на суверенітет Гетьманщини. Встановлено, що істотну еволюцію підходів польської історіографії відтінюють наступні фактори: концептуалізація проблеми незалежності Гетьманщини, поява опції, яка перекладає на Річ Посполиту головну провину за кризу в Україні та набуття Московією геополітичної переваги у Східній Європі, опрацювання концепції турецького протекторату як оптимальної альтернативи для Гетьманщини, інтерпретація доби Івана Мазепи у світлі ранньомодерних політико-правових уявлень.

Водночас з'ясовано, що провідною ознакою російської історіографії став розкол доти єдиного концептуального поля на два табори: традиціоналістський і модернізаторський. Типологізовано базові харак-

теристики обох. Традиціоналістський табір, уособлює собою органічне продовження давньої від XVIII ст. традиції прочитання українського минулого. Магістральним напрямком стала адаптація концепції «загальноросійської культури» до нових наукових викликів. Фундаментальний тренд традиціоналістського напрямку полягає у запереченні самостійності українського історичного процесу, використанні опції «єдиного народу», належність до якого нібито усвідомлювалася і московитами, і православними Речі Посполитої, інтерпретація Переяслава 1654 р. як курсу більшості «народу» на відновлення «втраченої єдності».

Натомість модернізаторське крило, безумовним лідером якого є Т. Таїрова-Яковлева, активно дрейфує від великодержавницької канви, що потягнуло за собою принципове зближення позицій цього табору з польською та українською історіографіями на засадах визнання: а) самодостатності українського історичного наративу; б) відновлення в середині XVII ст. державності у формі Гетьманщини як запоруки природного розвитку українського світу; в) змагань за утвердження Гетьманщини та ідеологічного обґрунтування цього процесу як фокусу української історії другої половини XVII – XVIII ст.; г) українсько-московського зближення середини XVII ст. як суто тактичного кроку нової української еліти. У рамках модернізаторської течії створено образ Мазепинської доби, який рішуче пориває з російською історіографічною традицією, водночас перегукується з інтерпретаціями сучасних українських істориків.

Саме в рамках модернізаторського крила було опрацьовано внутрішньо цілісну концепцію, відкрити для удосконалень та конкурентоспроможну, тоді як традиціоналістський табір зосереджений на проблемі нівеляції впливу і новітніх емпіричних напрацювань, і концептуалізацій на життєздатність російського великодержавницького образу. Встановлено, що сучасні інтелектуальні виклики провокували появу реакцій, які розбалансовують традиціоналістську концепцію, роблячи її ще більш уразливою.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та загальних праць з польської та російської історіографії, сучасної історіографічної ситуації загалом, а також з еволюції інтелектуальних уявлень та ідей. Крім того, положення і висновки дисертації актуальні для вироблення стратегій подальших досліджень ранньомодерної української державності. Матеріали дисертації також сприятимуть збагаченню відповідних підручників для вузів та відповідних курсів лекцій.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднювалися на міжнародних наукових конференціях: «Гуржівські історичні читання» (Черкаси, 20–21 вересня 2007 р.); «Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва (Запоріжжя, 11–12 жовтня 2007 р.)»; «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» (Полтава, 10–12 червня 2009 р.); «Гадяч – гетьманська столиця України. Історія, культура, національна пам'ять» (Гадяч, 4–5 лютого 2010 р.); «Шості Богданівські читання» (Черкаси, 10 грудня 2010 року); «Проблеми культурної ідентичності: співвідношення традиційного і модерного аспектів ідентифікації» (Острогор, 15–16 квітня 2011 р.); «Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі» (Севастополь, 6–10 червня 2012 р.); «Теоретические и практические проблемы современной науки» (Москва, 1 березня 2013 р.); «Ruthenia divida: цивілізаційні орієнтири та політичні протиріччя козацьких еліт другої половини XVII ст.» (Київ, 15 травня 2013 р.); «Історія степової України XVII – XX ст.» (Запоріжжя, 31 травня 2013 р.); «Nastoleni moderni vedy – 2013» (Прага, Чехія 27 вересня – 5 жовтня 2013 року); «Ziemia Slobodzka – Donbas – Krym – Cherson – Odessa w życiu Ukrainy. Historia, język, kultura, religia, gospodarka, polityka» (Краків, Польща 3–4 листопада 2014 року); Переяславська рада 1654 року і доля українського народу (Переяслав-Хмельницький, 28 січня 2014 року).

Публікації. Результати дослідження оприлюднені у 2-х монографіях, 22-х статтях, опублікованих у виданнях, які включені до переліку фахових.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями. Дисертаційна робота складається зі вступу, шести розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг рукопису становить 480 сторінок, з них 396 – основного тексту. Список використаних джерел містить 852 найменування.

Основний зміст дисертації

У **вступі** визначено актуальність об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні рамки, наукову новизну, методи, апробацію та практичний сенс дослідження.

Перший розділ – *«Історіографія проблеми та джерельна база дослідження»* – складається з двох параграфів. У першому – *«Історіографія проблеми»* – з'ясовано ступінь дослідження створених у сучас-

них польській та російській історіографіях образів ранньомодерної української державності, Встановлено, що наразі є лише локальні напрацювання. Єдину спробу перевести питання в площину з'ясування концептуальних опцій зробила Н. Яковенко. Дослідниця показала, що вже в 1960–1970-х рр. з'явилися ознаки переходу польських істориків до визнання українського козацтва самостійним суб'єктом історичного процесу. Такі зміни були кваліфіковані як «концептуальний поворот» у польській історіографії².

Т. Хинчевська-Геннель стисло розглядаючи доробок Я. Качмарчика, В. Серчика та З. Вуйціка, ставить їх на чоло впровадження в Польщі новітніх підходів до історії козацтва та Гетьманщини³. При цьому дослідниця, а також К. Бобятинський стали авторами оглядів нечисленної сучасної польської літератури про діяльність І. Мазепи, а П. Кролль – про Пилипа Орлика⁴. Відзначаючи головні тенденції польської історіографії, перелічені автори констатували другорядність цієї проблематики в Польщі порівняно з українською історіографією.

Напередодні ювілеїв Переяслава 1654 р. та Гадяча 1658 р. завдяки К. Бобятинському, М. Нагельському та К. Петкевичу з'явилися розвідки про дослідження цих проблем у Польщі⁵. Частина тексту розвідок присвячено внеску сучасних польських істориків. Подано стислий образ дослідницьких підходів, акцентовано увагу на співвідношенні напрацювань польських та українських вчених.

² Яковенко Н. «Про Україну можна без краю...» зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України (1960-ті – 2000-ні роки) / Н.Яковенко // Український гуманітарний огляд. – Київ: Критика, 2010. – Випуск 15. – С. 83–88.

³ Chynczewska-Hennel T. Polscy historycy o Kozaczyźnie XVII wieku / Т. Chynczewska-Hennel // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Київ: Інститут історії НАНУ, 2000. – С. 285, 287.

⁴ Bobyatynski K. Stosunki Stanisława Leszczyńskiego z Iwanem Mazepą w polskiej historiografii / К. Bobyatynski // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / Ред. кол. В. Щербак, П. Кравченко та ін. – Полтава, 2009. – С. 71–80; Chynczewska-Hennel T. Mazepa w polskiej historiografii / Т. Chynczewska-Hennel // Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції / Упор. В. Щербак. – Київ: Темпора, 2008. – С. 50–61; Kroll P. Postać i działalność Filipa Orlika w polskiej historiografii / P. Kroll // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. / Відпов. ред. Н. Яковенко. – Київ: Пульсари, 2011. – С. 143–159.

⁵ Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії / К. Бобятинський // Гадяцька унія 1658 року / Від. секр. В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 306–349; Нагельський М. Переяславська угода 1654 року у польській історіографії / М. Нагельський // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 653–679; Петкевич К. Переяславская рада 1654 года в новейшей польской историографии и публицистике / К. Петкевич // История и современность. – 2007. – № 2. – С. 184–213.

Зрештою, у Польщі з'явилися друком короткі огляди сучасних досліджень, присвячених постаті гетьмана Івана Виговського (Д. Грачик), польським працям з початкового етапу української Національно-визвольної війни (П. Кроль), археографічним публікаціям польських та українських дослідників 1990-х рр. – початку XXI ст. з історії українського козацтва (М. Нагельський). В останньому з оглядів М. Нагельський надзвичайно критично оцінив стан сучасної польської археографії в цій ділянці станом на 2002 р., наголосивши на тому, що «поважні досягнення української сторони у публікації джерел з історії козацтва залишаються в разючій диспропорції з досягненнями польських істориків»⁶.

З доробку російських вчених увагу приковували праці про добу Б. Хмельницького та І. Мазепи (Д. Бравцев, В. Брехуненко, Т. Чухліб, В. Яценко). Зокрема, Д. Бравцев узагальнив, що в Росії в шкільних програмах події в Україні трактуються як внутрішні російські⁷. Т. Чухліб оглянув особливості функціонування концепції «зради» І. Мазепи⁸. В. Яценко, констатував «живучість імперської моделі» української історії, стисло оглянув підходи російських істориків до українсько-московської війни 1658–1659 рр., а також доробок О. Малова, І. Андрєєва та В. Артамонова, зробив спробу простежити зв'язок сучасних російських інтерпретацій доби І. Мазепи з попередньою традицією⁹.

Попри усю свою фрагментарність частина напрацювань є добрим інтелектуальним стимулом для подальшого осмислення проблеми.

У другому підрозділі – «*Джерельна база дослідження*» – охарактеризовано сукупність залучених джерел, яка має два рівні. Перший ут-

⁶ Nagielski M. Stan badań nad Kozaczyzną w swietle historiografii polskiej i ukraińskiej // Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju / Pod redakcja Henryka Stacczyka. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – S. 244.

⁷ Бравцев Д. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в сучасній російській навчальній літературі / В. Бравцев // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2002. – Вип. 7. – С. 203–206.

⁸ Чухліб Т. Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ: Інститут історії НАНУ, 2013. – Випуск 13. – С. 329–337

⁹ Яценко В. Сучасна російська історіографія про козацьку революцію 1648–1657 рр. / В. Яценко // Записки Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків: ХНПУ, 2005. – Т. 11. – С. 270–275. Його ж. Українські фрагменти в студіях російського військового історика Александра Малова / В. Яценко // Записки Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків: ХНПУ, 2009. – Т. 13. – С. 308–315; Його ж. «Імперська візія» історії Гетьманщини та гетьмана Івана Мазепи у науковому доробку російського історика Владіміра Артамонова / В. Яценко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 46–67.

ворюють історіографічні джерела, які віддзеркалюють власне процес наукового освоєння сучасними польськими та російськими істориками історії ранньомодерної української державності. Другий рівень наповнюють джерела, які створюють історіографічний контекст.

Джерельна база першого рівня включає наступні групи джерел: а) *праці польських та російських істориків, дотичні історії ранньомодерної української державності*; б) *матеріали круглих столів та дискусій* («Східні слов'яни в XVII-XVIII ст.: етнічний розвиток та культурна взаємодія», «Термінологія та хронологія історії України XVII ст.», «Грані Полтавської перемоги», обговорення монографії Тетяни Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа та Російська імперія. Історія «зради»», а також доповіді Г. Саніна «Богдан Хмельницький та Іван Мазепа»); в) *археографічні публікації сучасних польських та російських дослідників*; д) *загальні праці з історії України, Речі Посполитої, Росії пера сучасних польських та російських істориків*.

Джерельну базу другого рівня утворює наукова література, яка дозволяє з'ясувати інтелектуальні обставини, які склалися на сучасному етапі в Росії та Польщі для розвитку досліджень з історії ранньомодерної української державності, а саме: 1) доробок сучасних польських та російських істориків у галузі методології, історичного пізнання, а також відповідна перекладна західна наукова література, яка побачила світ у Росії та Польщі; 2) праці сучасних істориків, які формують зовнішній конкурентний дослідницький контекст; 3) комплекс праць, які представляють попередню польську та російську традиції освоєння проблематики ранньомодерної української державності.

Другий розділ – **«Суспільне та інтелектуальне тло формування сучасного бачення історії ранньомодерної української державності у Польщі та Росії»** – складається з трьох підрозділів. У першому – **«Вплив радикальних змін суспільного ландшафту»** – простежено вплив суспільних трансформацій кінця 1980–1990-х рр. на дослідження й концептуалізацію у Польщі та Росії ранньомодерної української державності. У Польщі вже з кінця 1960-х рр. дослідники почали підважувати давню польську традицію заперечення самостійності українського історичного процесу. А дедалі сильніше вкорінення ідей Є. Гедройця виконувало тоді функцію потужного ціннісного стимулятора. Тому зміни суспільно-політичного тла тільки прискорили процес оновлення. Натомість у Росії, де ступінь ізоляції від Заходу був непорівняльно вищим, ніж у ПНР, дух оновлення швидко був приглушений, а непрості українсько-російські взаємини та суспільний фон, навінований на державному рівні,

навпаки почали підштовхувати до радикалізації великодержавницького прочитання української історії, зокрема й ранньомодерної, куди сягають своїми коріннями основні колишні й сучасні російські історичні міфи, зав'язані на українському питанні.

У другому підрозділі – *«Проблема оновлення дослідницького інструментарію»* – розглянуто зміни в Росії та Польщі наукового тла дослідження ранньомодерної української державності під впливом процесу долучення польської та російської історіографій до освоєння західних методологій та удосконалення дослідницького інструментарію. Показано, що з кінця 1980-х рр. і в Польщі, і в Росії спостерігався бум перекладної літератури, яка знайомила з методологіями історичної антропології, історії повсякдення, мікроісторії, гендерної історії, інтелектуальної історії, нової соціальної історії, постмодернізму тощо. В обох історіографіях з'явилися праці, у яких по-новому осмислювалося ремесло історика а також шляхи подолання дедалі відчутніших розривів між теоретиками та істориками-практиками (Д. Александров, В. Вжосек, Є. Доманська, Я. Кеневич, Н. Копосов, М. Кромм, Є. Поморський, Л. Репніна, Є. Топольський, Д. Хапаєва та ін.). У Росії почалися рефлексії стосовно того, що головним двигуном розвитку науки є конкуренція методологій та дослідницьких стратегій. Поява такого інтелектуального тренду дисонувала з великодержавницьким баченням української історії та інспірувала ціннісне розшарування серед істориків. Свою роль відіграло і зближення між Україною та Польщею в різних сферах.

У третьому підрозділі – *«Перегляд / консервування концептуальних підходів до прочитання ранньомодерної української історії»* – досліджено особливості теоретичної бази польських та російських істориків стосовно прочитання ранньомодерної української історії. У польській історіографії було остаточно маргіналізовано концепції «меча, хреста і плуга», «домової війни», «єдиного шляхетського народу». Натомість набула поширення концепція «Центрально-Східної Європи», генерована ще в 1920–1930-х рр. О. Галецьким. З'явилися праці, спеціально присвячені обґрунтуванню окремого місця України в регіоні. Є. Ключовський запропонував також поняття «молодшої Європи», поставивши польський та український світи на один щабель.

Набула популярності концепція Речі Посполитої як добровільної федерації народів при центральній ролі поляків. Польськоцентризм було модифіковано до м'якших форм: оптимальність існування під спільним дахом і польською домінантою українців, білорусів, литовців та поляків. Ця ідея знайшла відгук і в певних колах української історіографії,

хоча в Польщі не бракує критики. Зокрема, Д. Колодзейчик закидає концепції «перебільшений ідеалізм, так само як і певний презентизм та анахронізм»¹⁰.

У Росії було розхитано монополізм концепції «загальноросійської культури». Дійшло й до прямого заперечення. Зокрема, Ю. Лабинцев наголошував, що «Національно і ментально Україна, як і Білорусія, – не частина Росії, а особливий світ, який за всієї спільності східного слов'янства розвивався своїм особливим шляхом». М. Дмитрієв, який у 1997 р. обстоював стару концепцію, у 2001 р. стверджував, що хоча православне населення Речі Посполитої «саме себе називало «рутени», «русь», «руськіє», «православні», однак це зовсім не означає, що воно було одним народом чи нацією з «російським» населенням Московської держави». Утім магістральним напрямком стало пристосування зауваженої концепції до нових умов. Б. Флоря наполягав на тому, що до середини XVII ст., «уявлення про єдність усіх східних слов'ян як особливої етнічної спільноти продовжувало посідати значне місце», і що русини Речі Посполитої та московити – «єдиний народ».

Підживив цю концепцію також дискурс про модерні нації. «Ранній» М. Дмитрієв наголошував, що в 1620-х рр. «в українському середовищі проект «великої російської нації» визрів (і швидше всього не під впливом «московського проекту», а паралельно)».

У підсумку зазначені вище новації створювали підґрунтя для суттєвої еволюції як у польській, так і в російській історіографії образу ранньомодерної української історії.

Третій розділ – **«Образ ранньомодерної української державності в польській історіографії»** – складається з трьох підрозділів. У першому – **«Базові теоретичні підходи»** – розглядаються ключові підходи сучасних польських дослідників до інтерпретації історії ранньомодерної української державності. З'ясовано, що інтерес у Польщі до західних методологій, не призвів до впровадження їх в реальні дослідження у згаданій ділянці. Розрив між істориками-теоретиками та істориками-практиками тут намітився не менший ніж в Росії чи в Україні. Домінує «ідеологія професіоналізму». Історики ранньомодерної доби, виявилися у Польщі послідовними у відмові від концепцій «меча, хреста і плуга», «домової війни», «єдиного шляхетського народу», а Т. Хинчевська-Геннель та З. Вуйцік переймалися осмисленням концепції «Центрально-

¹⁰ Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави / Д. Колодзейчик // Гадяцька унія 1658 року / Відп. секр. В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 68.

Східної Європи». Іншим базовим підходом стала концепція «Речі Посполитої багатьох народів». Її розробник, А. Сулима Камінський, закликав позбутися «польського історіографічного націоналізму».

З 1990-х рр. погляд на Україну як на окремих цивілізаційний суб'єкт почав домінувати. Як складова Центрально-Східної Європи Україна вбирала впливи Західної Європи й була тісно пов'язана з польським світом, що мало фундаментальне значення і для Польщі. Є. Ключовський промовисто підсумовував: «Історію Польщі від XIV ст. не можна зрозуміти без компоненту русько-українського чи також литовсько-білоруського».

У дисертації показано, що нині ніхто в Польщі не заперечує існування в ранньомодерні часи української еліти. А поява монографії Є. Бем-Вишневської, де аргументовано доведено, що тогочасна шляхта розуміла Річ Посполиту переважно як Польську державу, нокаутувала концепцію «єдиного шляхетського народу». Водночас ідея нерозчленованого українсько-польського історичного простору під польською парасолькою присутня рецидивно (використання поняття «українні землі» замість «українські», підведення української шляхти під поняття «коронна шляхта» тощо). Лише М. Франц, до кваліфікації якого є поважні претензії у Польщі, відкрито висловився на користь ідеї злитості.

Напрямок еволюції сучасної польської історіографії добре відбиває поява опції гальмування Річчю Посполитою українського державотворення як головної передумови визрівання Національно-визвольної війни в Україні (В. Серчик, М. Маркевич), а також концепції, яка перекладає на польську сторону головну провину за те, що Гетьманщина та Варшава так і не змогли порозумітися, чим розчистили Московії шлях до перетворення на європейську потугу (Я. Домбровський).

У другому підрозділі – «*Понятійний апарат*» – досліджується термінологія сучасних польських дослідників як своєрідне дзеркало і процесу оновлення наріжних засад концептуалізації, і відгомону попередніх дискурсів. Амбівалентність ситуації проявляється вже в маркуванні української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Зберігаються в ужитку поняття «повстання Хмельницького», «велике козацьке повстання», «Хмельниччина». За рамки «козацького» вийшли З. Вуйцік («велика війна»), Г. Літвін («національна війна»), Є. Ключовський («народно-козацьке повстання»), К. Петкевич («козацька революція»), М. Маркевич («велике народне повстання»), позначивши початок зближення позицій української та польської історіографії. Водночас поняття «домо́ва війна» часто прикладається для маркування початкового етапу

війни. Тільки М. Франц вживає його як основне. Утім, збереження в обігу поняття «домова війна» зміщує образ явища, бо тягне за собою формат громадянської війни, а не українсько-польської, тим більше, що ця дефініція паралельно позначає «рокоші» коронної шляхти та війська. Про саме такий ціннісний шлейф свідчить і використання понять «козацько-польська війна», «польсько-козацькі стосунки», «козацько-російська війна», що свідчить про штучне розділення «козацького» та «українського».

Основним маркером для дітища Б. Хмельницького є панівне в сучасній науці поняття «Козацька держава». Проте дефініція «Українська держава» пробиває собі дорогу (Г. Віснер, Є. Клочовський, Д. Колодзейчик, П. Кролль, М. Маркевич). Як місток зустрічаються дефініції «держава козацько-українська», «Козацько-Руська держава» (А. Перналь, В. Серчик). Поняття «Україна» традиційно позначає «козацькі краї». Але з'явилися порухи до його використання в ширшому розумінні, яке прямує до «України» як еквівалента «Русі» (Г. Літвін). В обігові перебувають також дефініції «Гетьманщина» та «Гетьманат».

Загалом термінологічний апарат польських істориків, демонструє значну інерційність. Навіть дослідники, які генерують нові інтерпретації історії ранньомодерної української державності, подеколи вживають поняття, що на маркерному рівні підтримують старі стереотипи.

У третьому підрозділі – «*Концепції*» – досліджується власне сучасні польські концептуалізації. Доведено, що 1990-ті рр. стали у Польщі в цій сфері добою наростання знакових змін, провісником яких був доробок 1960–1980-х рр. З. Вуйціка, Т. Хинчевської-Геннель, В. Серчика та Я. Пердені. Ці зміни призвели до формування нового образу ранньомодерної української державності, суттєво відмінного від попередніх версій і вільного від давньої традиції жорстко розглядати події і процеси крізь призму інтересів Речі Посполитої. Іншою фундаментальною особливістю є хронологічна та проблемна незбалансованість образу. Це пов'язано зі ступенем поєднання історії Гетьманщини в ту чи іншу добу з власне польським історичним процесом. Тому XVIII ст. представлене в цьому образі дуже фрагментарно.

В інтерпретації причин Національно-визвольної війни провідною тенденцією став перехід від констатації суми станових та релігійних протиріч до визнання наявності устросевої кризи в Речі Посполитій та власне українсько-польського протистояння. Як підсумовував Д. Геровський, «початок тій кризі польської державності поклато порушення підставової устросевої засади, якою було забезпечено толерантність і сво-

боду розвитку кожної народності, кожної етнічної групи, кожної релігії, що склалися у багатонаціональній Речі Посполитої. Настало це на території України, яка прагнула до такої самостійності, яку в Люблінській унії забезпечило собі Велике князівство Литовське, і яку не хотіли чи не змогли надати». Поява такого підходу перегукується з домінантними інтерпретаціями української історіографії та модернізаторського крила російської історіографії (Т. Таїрова-Яковлева).

Ексклюзивом польських істориків стало новаторство в прочитанні впливу магнатської колонізації (Г. Літвін). По-перше, до інтерпретаційного поля введено чинник занепаду ролі дрібної та середньої шляхти у публічному житті. По-друге, традиція пов'язувати з колонізаційною лихоманкою радикалізацію настроїв козацтва виведена на рівень того, що скорочення Поля загрожувало самому існуванню як козацтва, так і Кримського ханату.

Усе це у поєднанні з визнанням устроєвої кризи інспірувало появу опції *неунікненності* виступу 1648 р. (Г. Літвін, М. Маркевич, В. Серчик), що наближує ці польські підходи до стійкої традиції української історіографії. Водночас концептуалізація процесу наростання релігійної та міжетнічної напруги в Україні подеколи не позбавлена стереотипів (добровільність полонізації, релігійна толерантність).

Доведено, що всі сучасні польські інтерпретації базуються на концепції, про виникнення у середовищі старшини ідеї побудови власної держави. Різноголосся починається лише на рівні представлення наслідків реалізації проекту. Простежено, що появу реальних державницьких планів більшість відносять до кінця 1648 – початку 1649 р., Водночас Д. Геровський, В. Серчик та К. Петкевич ведуть мову про червень 1648 р., що перегукується з подібною тенденцією в сучасній українській історіографії (В. Брехуненко, Ю. Мищик). К. Петкевич та Я. Домбровський стали у Польщі також авторами версії щодо виникнення держави у 1648 р. Водночас не зникла традиція заперечувати факт появи держави (М. Франц, К. Лоссон, Ф. Лесняк та Я. Рись). Проте лише К. Лоссон спеціально обґрунтовувала цю тезу: нібито брак міжнародного визнання Гетьманщини та втрата гетьманом статусу суверена після Переяслава 1654 р. Водночас Я. Домбровський та К. Петкевич пропонують розділити питання створення держави по факту та її легітимацию.

Ключовою складовою польського образу є представлення ідеї незалежності Гетьманщини як головної мети Б. Хмельницького. Показано, що саме польські історики задають концептуальний тон, відтінюючи прагнення більшості інших дослідників уникнути дискурсу з цього при-

воду. Але спільним знаменником є переконання, що Хмельницькому так і не вдалося створити незалежну державу де-юре. Під кінець 1990-х рр. з'явилася опція геополітичної короткозорості Варшави як наріжної причини переходу Гетьманщини під крило Москви (Я. Домбровський, М. Маркевич, В. Серчик, Т. Цесельський). Водночас була генерована версія, яка видає Переяславську раду 1654 р. за вимушений крок Б. Хмельницького, трагізм якого той добре усвідомлював (Я. Качмарчик, М. Нагельський). Польські дослідники уникають аналізу Березневих статей та подальших українсько-московських угод. Натомість наголошується на невтомних пошуках гетьманом міжнародних комбінацій для унезалежнення України, що перегукується з підходами українських істориків та Т. Таїрової-Яковлевої. А поєднання цього дискурсу з концепцією турецького протекторату як оптимальної альтернативи для Гетьманщини (Д. Колодзейчик, К. Петкевич) стало яскравим маркером подолання польських великодержавницьких підходів.

Серцевиною сучасного прочитання Гадяцької унії 1658 р. стало домінування опції про спадкоємність між Б. Хмельницьким та І. Виговським. Гадяцькі ідеї тлумачаться як такі, що відкривали реальний вихід із геополітичного кута, а вихолощення концепції Великого князівства Руського під час ратифікації трактату однозначно подається як головний фактор в колі причин, що призвели до краху гадяцького проекту (Я. Качмарчик, П. Кролль, М. Нагельський, Т. Хинчевська-Геннель).

Генерально в польській історіографії сучасний образ Гетьманщини після краху Гадяцької унії, а особливо після Чуднова 1660 р. – це хаос, породжений Руїною. Увага концентрується на Правобережній Гетьманщині яка була тісніше зв'язана з Варшавою і де виникали концепції поновлення зверхності короля. Серед пріоритетів не значиться розлога концептуалізація причин і перебігу громадянської війни, внутрішня еволюція еліти Гетьманщини, політичні концепції Московії з українського питання.

Найважливіша новація в прочитанні Руїни полягає в переосмисленні стратегій Варшави під кутом потреби адекватно сприймати появу Гетьманщини. Подібно до ситуації в українській історіографії та в модернізаторському таборі російської, відправним пунктом стало визнання тягlosti в політичних концепціях гетьманів ідеї самодостатньої Гетьманщини обох берегів Дніпра. Традиційно трактуючи Андрусів 1667 р. як перемогу Московії, сучасні історики інноваційно для польської історіографії подають Андрусів 1667 р. як подію, що підвела ризику під можливість появи об'єднаної та суверенної України (У. Аугустиняк,

Є. Ключовський, Г. Літвін, В. Серчик, М. Франц). Також з'явилася інноваційна інтерпретація Вічного миру 1686 р., яка полягала в наголошенні на тому, що Москва зуміла змиритися з існуванням української автономії, тоді як шляхта занехаяла ідею реформування Речі Посполитою у державу трьох народів (Д. Геровський, Г. Літвін).

Інтерпретації доби І. Мазепи перегукуються з ключовими тенденціями в українській історіографії, й у працях Т. Таїрової-Яковлевої: ідея соборної Гетьманщини – центральна в діяльності гетьмана; гетьман прагнув стати незалежним володарем. Знаковим є визнання В. Серчиком І. Мазепи «православним європейцем» та «удільним монархом» по факту. Крах планів І. Мазепи однозначно витлумачується як вирішальний удар по перспективі здобути Гетьманщині незалежність. Водночас особливу позицію обстоює А. Андрусевич. І вона органічно пов'язана з російською концепцією «зради гетьмана»: І. Мазепою рухали лише «тимчасові інтереси та низькі спонуки».

Образ П. Орлика базується на трьох засадах: висока освіченість гетьмана, спадкоємність політичних концепцій з попередниками, винятково складні міжнародні обставини, європейський кругозір. Б. Майгер кваліфікує Конституцію 1710 р. як власне конституцію для незалежної України. К. Лоссон – як *pacta conventa*. Остання дослідниця також пропонує цілком інакший підхід до прочитання мотивів, які рухали упорядниками: статті містять спеціально вмонтовані недомовки, здатні провокувати інші тлумачення зацікавленими особами. Загалом прочитання Конституції 1710 р., довершує піднесення образу еліти Гетьманщини до рівня кола, яке належало до європейського світу, вбирало західноєвропейські впливи та прагнуло до самостійного державного життя.

Лівобережна Гетьманщина післямазепинських часів представлена в польському дискурсі лише пунктирно. Є. Ключовський та В. Серчик фаталізують негативну перспективу української державності. Іншу проєкцію створює новітня концептуалізація К. Лоссон світогляду української еліти початку XVIII ст. Аналізуючи літописи С. Величка, Г. Грабянки та Конституцію 1710 р., дослідниця заперечує наріжну тезу В. Серчика про затухання у свідомості старшини державної ідеї, підкреслюючи, що було сформовано цілісний історичний міф, який обґрунтовував окремішність українського світу, виняткові права козаків, легітимність визволення України з-під «московського ярма».

Загалом сучасні польські історики, суттєво модифікувавши польське бачення ранньомодерної української державності, запропонували образ, наділений високою конкурентоспроможністю. Його поява віддзе-

рвалює вихід польської історіографії на переосмислення цієї ключової сторінки української історії коштом ревізії польських великодержавницьких опцій. Значна частина концептуальних новацій, зблизила інтерпретації з візією української історіографії та модернізаторським крилом російської.

Четвертий розділ – **«Традиціоналістська модель російської історіографії»** – складається з трьох підрозділів. У першому – *«Базові теоретичні підходи»* – розглядаються підстави виділення в сучасній російській історіографії традиціоналістського табору (О. Алмазов, І. Андреев, Є. Анісімов, С. Антоненко, А. Анфертьєва, В. Артамонов, І. Бабулін, А. Богданов, В. Бондарев, А. Бурдін, А. Виноградов, А. Галашин, В. Грановський, А. Євлахов, Л. Заборовський, Н. Захарьїна, Д. Іванов, М. Кисельов, К. Кобзарєва, К. Кочегаров, П. Кротов, Т. Круглова, І. Курукін, А. Лавров, Я. Лазарєв, Л. Манькова, М. Маєр, А. Малов, М. Павленко, Н. Петрухінцев, М. Рогожин, Г. Санін, Л. Семенова, С. Сєдов, М. Смірнов, Г. Таліна, М. Уйма, Є. Федосєєв, Б. Фонкіч, Б. Флоря, О. Хаванова, Г. Ходирєва, А. Шкваров). Такими є сповідувані традиціоналістами базові підходи: заперечення самостійності українського історичного процесу, концепції «загальноросійської культури», «єдиної держави», «зради» та «народу» як рушія відновлення порушеної єдності. Ще одним принципом є обґрунтована ще С. Соловйовим правомірність вписування до жорсткої великодержавницької концепції емпіричного матеріалу, який їй суперечить.

Подібно до польських істориків, традиціоналісти залишилися осторонь методологічних дискусій, концентруючись на «ідеології професіоналізму», однак на відміну від польських колег не відмовилися від ревізії великодержавницьких підходів, зробивши ставку на пристосування до нових реалій радянської російської концепції, яка своїми коріннями сягає інтерпретацій XVIII – початку XX ст. Збереглася орієнтація на принцип політичної доцільності. Г. Санін навіть прямо заявив: «Оцінка постатей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи завжди була політизованою, і я не збираюся відходити від цієї політизації».

У другому підрозділі – *«Понятійний апарат»* – розглядається термінологія традиціоналістів. Ключовою категорією для них залишається поняття «возз'єднання». Л. Заборовський та Б. Флоря спеціально намагалися переобґрунтувати потребу збереження його в ужитку. Крім того, відбивати розчинення українського історичного нарративу в російському призначені терміни «єдина держава» та «український сепаратизм», а цементувати уявлення про те, що Гетьманщина не може бути

поставлена в один ряд з ранньомодерними державами покликаний правопис з малої літери понять «Гетьманщина», «Українське гетьманство», «Гетьманат», «Козацька держава». Спекулятивно вживаються поняття «Мала Русь», «Малоросія» (лише для позначення тих українських земель, які потрапили під Москву). Важливим термінологічним маркером стало збереження в обігу поняття «зрада».

Частина ж термінології демонструє здатність традиціоналістів адекватно сприймати сучасні наукові новації, якщо ті не загрожують великодержавницькій концепції. Зокрема, під впливом української історіографії адаптовано поняття «Національно-визвольна війна» та «Українська національна революція». Як і в сучасній польській та англомовній історіографії прижилося поняття «повстання Богдана Хмельницького». Попри загальну тенденцію ставити Гетьманщину на порядок нижче за тогочасні держави, все таки використовується дефініція «Українська держава».

У третьому підрозділі – «*Концепції*» – досліджується сконструйована в середовищі традиціоналістів модель ранньомодерної української державності. З'ясовано, що вона органічно продовжує попередню російську великодержавницьку традицію, припасовуючи її до новітніх наукових реалій. Подібно до польської версії, традиціоналістський образ не є цілісним і концентрується на тих проблемах, які мають фундаментальне значення для російського історичного нарративу: доба Б. Хмельницького, Переяслав 1654 р., українсько-московські стосунки, Руїна, українське питання в міжнародних відносинах, доба І. Мазепи. При цьому питання, пов'язані з передумовами та гаслами Національно-визвольної війни, відсунуті на маргінес, тоді як у польській історіографії посідають чільне місце.

Іншою ключовою рисою є розбалансованість образу. До жорсткого «возз'єдначого» каркасу вмонтовані компоненти, які розмивають навіть його основу – положення про іманентну неминучість «возз'єднання». Головними з них є: концепція, що козаки аж до середини XVII ст. пов'язували своє майбутнє виключно з реформою устрою Речі Посполитої (Б. Флоря, Л. Заборовський); інтерпретація Переяслава 1654 р. як тактичного розрахунку і Чигирин, і Москви (Б. Флоря, Л. Заборовський); подання панправославної ідеї (а не релігійної солідарності з православними Речі Посполитої) як рушія «возз'єднання» (О. Малов). Водночас продовжує функціонувати радянська теза, що ідея «возз'єднання» жила у свідомості «народу» ще до часів Б. Хмельницького (Н. Рогожин, Г. Санін).

Яскравим свідченням технології вмонтування до «возз'єдначої» візії новітніх напрацювань є інтерпретація природи Гетьманщини. На відміну від радянських часів, наголошення на державності Гетьманщини стало домінантною рисою традиціоналістського табору. А Б. Флоря навіть в руслі загального сучасного тренду розвинув ідею, що на початку 1649 р. Б. Хмельницький обґрунтував «програму незалежного існування України поза Польсько-Литовською державою». Однак у голови старшини вкладається розуміння незалежності як транзитного пункту на шляху до «возз'єднання» з Московією.

Водночас Я. Лазарєв зробив спробу надати нового дихання давній російській концепції бездержавності Гетьманщини, висунувши положення, що гетьман не мав влади над містами з магдебургією, а також тезу, що каталізатором одержавлення Гетьманщини взагалі стала Москва, поширивши у 1720-ті рр. владу гетьмана на всі стани..

Центральне місце традиційно посідає пояснення Переяслава 1654 р. як «возз'єднання» і консолідованого вибору українського «народу». Залишилося в ужитку й давнє положення про «тиранію» старшини, від якої простолюди бачив порятунок у владі царя (І. Андрєєв, В. Артамонов, М. Рогожин, Г. Санін). Прикладається навіть суто модерне поняття «національного вибору» (І. Андрєєв). Визнання договірності Березневих статей супроводжується плюралізмом у визначенні їхнього правового змісту (інкорпорація, автономія, протекторат, федеративний зв'язок).

Водночас суттєво відрізняється від радянської візії концептуалізація реального рівня державності Гетьманщини після Переяслава 1654 р. Провідною тенденцією стала теза про формальне обмеження самостійності Гетьманщини (І. Бабулін, Л. Заборовський, Г. Санін), яка підважує концепцію «єдиної держави» та реанімує погляди російських істориків права кінця XIX – початку XIX ст., перегукуючись з підходами модернізаторської хвилі в російській історіографії та сучасних українських і польських істориків. Найрадикальнішими стали узагальнення, що навпаки «у складі Росії була зміцнена українська державність» (Г. Санін) і що в останні роки життя Б. Хмельницького «гетьманат був практично, з деякими винятками, незалежним, зокрема його керівники вели самостійну зовнішню політику (Л. Заборовський). Курс Москви на знищення державності Гетьманщини подається як цілком прийнятний для українського світу. Обґрунтовується це за допомогою п'яти ключових аргументів: 1) цар повільніше ніж король розмивав суверенітет Української держави; 2) в Україні не було уявлень про Гетьманство як

суверенну державу (спекулятивно виводиться з факту звернень духівництва та міщан до царя за підтвердженням привілеїв); 3) стратегії царя в Гетьманщині і прагнення гетьманів приструнити Запорожжя – типологічно подібні інструменти; 4) Гетьманщина має бути принесена в жертву розвитку у Московії абсолютизму; 5) глобальні зовнішньополітичні потреби Московії іманентно пріоритетні над українськими інтересами.

Прочитання українсько-московських протиріч відбиває наявність у традиціоналістському таборі як збережених радянських підходів, так і спроб імплементувати новітні дослідницькі тенденції. У першому випадку напруга між Гетьманщиною та Московією оголошується наслідком зовнішніх впливів та орієнтації старшини на «польську культуру» (О. Алмазов). У другому інтерпретації відштовхуються від визнання наявності базових відмінностей між українським та московським суспільствами (І. Андреев, В. Артамонов, Б. Флоря). Б. Флоря навіть відзначав, що «виникнення різних протиріч та складностей було неминучим при контакті між двома такими різними суспільствами з різною соціальною структурою та різними історичними традиціями». Для збереження ж загальної концептуальної оболонки використовується таке мірило, як ступінь відповідності політичних стратегій гетьманів та еліт зовнішньополітичним інтересам Московії. О. Алмазов, наприклад, прямо пише про необхідність застосування цього критерію. Відтак залишається в обігові й концепція «зради», під яку підводяться дії І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, пізнього І. Брюховецького.

Водночас робляться спроби штучно занижити градус протиріч аж до твердження, що «новації в становищі України до зради Мазепи в 1708 р. були дуже незначними. Вони були зворотною реакцією уряду на спроби того чи іншого гетьмана відколотися від Росії» (М. Рогожин, Г. Санін). Зокрема й Конотоп 1659 р. розглядають як каталізатор уніфікації, хоча Переяславська угода II кваліфікується як така, що порівняно з Гадяцькою унією 1658 р. нібито «забезпечувала козацтву сприятливіші умови існування». (І. Бабулін). Відповідно й Андрусівське перемир'я 1667 р. та Вічний мир 1686 р. розглядаються винятково крізь призму інтересів Московії (К. Кочегаров, Д. Іванов, Б. Флоря). А в інтерпретації Г. Саніна Андрусів 1667 р. взагалі названо фактором стабілізації ситуації на Лівобережжі. Об'єднання П. Дорошенком на короткий час в 1668 р. Гетьманщини виглядає лише наслідком того, що той скористався обставинами, для поширення своєї влади на Лівобережжя.

На початку XXI ст. з'явилася пластичніша інтерпретація діяльності П. Дорошенка (Л. Заборовський), яка зближує позиції російських іс-

ториків з українськими та польськими. Гетьман подається як «тверезий, більше того, талановитий політик», продовжувач справи Б. Хмельницького. Б. Флоря акцентував увагу на тому, що спершу гетьман планував об'єднати Гетьманщину під протекторатом султана.

Найменше порівняно з радянським каноном еволюціонувало прочитання доби Івана Мазепи. Апробовані сучасні підходи вплинули лише на узагальнення другого рівня, тоді як фундаментальні інтерпретації, на підставі яких формуються базові уявлення, залишилися без змін. Стрижем, є концепція «зради» гетьмана та його всеохопної аморальності. Інша наріжна інтерпретація полягає в тому, що «Мазепа не мав наміру виводити Гетьманщину на рівень незалежної держави, але переходив під владу шведського сателіта Лещинського, зраджуючи інтереси українського народу» (В. Артамонов). Для підсилення цієї тези використовується також давній стереотип російської історіографії, що І. Мазепа «довгий час, майже завжди незмінно йшов у фарватері російської політики та був слухняним виконавцем царських розпоряджень» (К. Кочегаров). А щоб збалансувати цей стереотип з нещодавно оприлюдненими Московськими статтями 1689 р., їх штучно зводять до звичайних розпорядчих царських грамот (К. Кочегаров).

На такому фоні цілком органічною виглядає спроба перекласти на І. Мазепу всю провину за курс Московії на знищення Гетьманщини. Для більшого ефекту протиставляються політичні концепції Б. Хмельницького та І. Мазепи (Г. Санін, Н. Рогожин). Але сформувалося два взаємовиключні підходи для пояснення спонук повстання 1708 р.: заперечення наступу Петра I на державність Гетьманщини (Я. Лазарев, Г. Санін); наголошення на неспроможності І. Мазепи протистояти централізації (І. Андреев, В. Артамонов). Додатковим фактором, який до всього розхитував традиціоналістську візію, стало визнання того, що «старшинська верхівка хворобливо реагувала на дедалі більше ущемлення своєї автономії» і що «російська війна за Балтику виходила за сферу як «національно-українських, так і гетьманських інтересів» (В. Артамонов). Збалансування концепції пробували досягти через заперечення договірності «статей» та виправдання заходів Петра I пануванням в Європі ідеї централізації (К. Кочегаров).

Про післямазепинські часи знаходимо лише окремі зауваги, здебільшого в працях, присвячених різним проблемам російської історії, що відбиває домінування уявлень про розчинення українського історичного нарративу в російському внаслідок реалізації курсу Петербурга на ліквідацію автономії Гетьманщини. Україна постає вже як питома ро-

сійська земля, лише через певні історичні обставини наділена особливим статусом. Під таким кутом О. Розумовський – це імперський чиновник, а відновлення гетьманства в 1727 та 1750 рр. подається у першому випадку як вплив суто зовнішніх причин, а в другому – як особисте бажання Єлизавети Петрівни. І курс Петербурга розглядається як сприятливий для самого українського світу. М. Павленко пояснював ліквідацію Гетьманщини не тільки прогресивністю централізації імперії, а й нібито потребою подолати «крайні злидні населення». О. Алмазов взагалі вбачає у практиках призначення на полковницькі уряди іноземців «швидше користь для Запорізького війська, ніж шкоду, бо подібні заходи дозволяли відійти від етнічної замкнутості, а також привчали українців до думки, що вони живуть у великій багатонаціональній імперії».

П'ятий розділ – *«Модернізаторська інтерпретація в російській історіографії»* – налічує три підрозділи. У першому – *«Базові теоретичні підходи»* – розглянуто дослідницькі опції модернізаторського табору (Є. Анісімов, О. Баранова, А. Каменський, С. Лобачов, В. Молтусов, Т. Таїрова-Яковлева, С. Фаїзов, В. Ченцова). З'ясовано, що в основі їх лежить відмова від концепції «загальноросійської культури». Модернізаторів теж не приваблювали дискусії навколо новітніх методологій. У центрі уваги перебували проблеми відходу від ідеологічної заангажованості, перегляд традиційних російських великодержавницьких стереотипів, тісна взаємодія з історіографіями-конкурентками.

Точкою відліку стала ідея самодостатності українського історичного процесу, поєднана з визнанням універсальності державної самоорганізації як єдиного виробленого людством механізму забезпечення повнокровного розвитку того чи іншого суспільства. Іншою ключовою особливістю є послідовне вписування українського світу до європейського контексту, що ставить модернізаторський табір на один щабель з сучасною польською та українською історіографіями. Якщо у традиціоналістів констатація відмінностей між українським та російським світами лише пояснювала складнощі притирання під час неунікненної інтеграції, то для модернізаторів – призма, крізь яку обговорюється феномен Гетьманщини. Відповідно українська Національно-визвольна війна середини XVII ст., виникнення та еволюція Гетьманщини прочитуються як закономірний результат намірів відновити самодостатність українського світу. А прагнення нової української еліти зберегти державність у поєднанні з інтерпретацією поведінкових стратегій козацької старшини в контексті європейських політико-правових уявлень розглядається як ключ до розуміння всіх хитросплетінь подальшої історії Гетьманщини.

У другому підрозділі – *«Понятійний апарат»* – проаналізовано термінологію модернізаторського табору. Якщо у випадку з традиціоналістами увага до понять посилилася задля захисту великодержавницької версії, то у випадку з модернізаторами термінологія стала маркером концептуального перезавантаження. При цьому педалюється на потреби врахувати чинник політизації понять.

Модернізатори відмовилися від поняття «возз'єднання» на користь дефініцій «приєднання», «входження», «підданство цареві». Т. Таїрова-Яковлева відхиляє поняття : «Національно-визвольна війна», «Визвольна війна», «революція», «Українська національна революція», віддаючи перевагу дефініції «Хмельниччина» як не політизований. Натомість О. Баранова оперує поняттям «Національновизвольна війна». Т. Таїрова-Яковлева активно використовує поняття «Українське гетьманство», «Українська держава», «Гетьманська Україна», які підкреслюють, що Гетьманщина визнається репрезентантом українського світу.

Як еквівалент «Гетьманщини» О. Баранова, А. Каменський, С. Лобачов, С. Фаїзов використовують поняття «Мала Росія» та «Малоросія» правомірність чого через політизацію понять заперечує Т. Таїрова-Яковлева. Якщо традиціоналісти уникають прикладання до старшини Гетьманщини поняття «українська еліта», то Т. Таїрова-Яковлева навпаки його активно використовує, як і поняття «державна ідея».

У цілому термінологічний апарат модернізаторської хвилі віддзеркалює прагнення відшліфувати його відповідно до сучасних наукових уявлень як рівнодії концептуалізацій в різних історіографіях.

У третьому підрозділі – *«Концепції»* – досліджено модернізаторський образ ранньомодерної української державності. Доведено, що він базується на відмові від концепцій «возз'єднання» та «єдиної держави» на користь концепції іманентного прагнення українського світу створити життєздатну модель функціонування серед сусідів. Це підштовхувало сконцентруватися на особливостях відродження, еволюції в Україні ідеї поновлення суб'єктності українського світу. Т. Таїрова-Яковлева вперше в історіографії впроваджує опцію перетворення козацтва з 1620-х рр. на носія «державної ідеї». А визнання незалежницьких устремлінь частини старшини та незалежності де-факто Гетьманщини з осені 1649 р. відроджувало в російській історіографії концепцію І. Розенфельда, що Україна «з 1648 року йшла прямо до самостійного існування».

Серцевину модернізаторського образу утворює новаторська концепція Т. Таїрової-Яковлевої, «створеної / відновленої» держави. Наголошення саме на «відновленні» держави подає всю ранньомодерну

українську історію в іншому світлі, підкреслюючи тяглість державницької традиції. Правда не була артикульована проблема представлення старшиною Гетьманщини як «Малої Русі», обговорювана в сучасній українській історіографії.

На відміну від традиціоналістів, Т. Таїрова-Яковлева сконцентрувала особливу увагу на специфіці формування нової української еліти та її ціннісних орієнтаціях. Згідно з модернізаторською моделлю, саме дво-полюсність козацтва стала ахіллесовою п'ятою старшини й викликала Руїну. Охлократизм низів та запорожців був джерелом постійної внутрішньої напруги, не даючи належним чином скристалізуватися державі. Уперше в російській історіографії продискутовано образ вітчизни у світогляді козацької старшини. Т. Таїрова-Яковлева доповнила дослідження З. Когута та Ф. Сисина власними спостереженнями: «існував чіткий поділ в уявленнях козацької старшини між «вітчиною» (Малоросією, чи Україною) та Московською державою»; саме еволюція уявлень старшини від «вітчини Речі Посполитої» до «вітчини Малої Русі / України», відбиває глибинне ставлення еліти до Московії, а не православна солідарність, відчуття етнічної близькості українців і московитів та «возз'єднанчі» інтенції.

Модернізаторська модель концептуалізує ще одне важливе питання, обійдене традиціоналістами та побіжно представлене в польській історіографії – міжнародна легітимація Гетьманщини. Подібно до українських істориків, Т. Таїрова-Яковлева надає проблемі першорядної уваги в рамках пояснення основних ідеологічних та зовнішньополітичних заходів козацької старшини середини XVII ст. При цьому особлива увага звернута на так звані «історичні» аргументи козацької верхівки, відправним пунктом яких подаються апеляції еліти Гетьманщини до часів Київської Русі. Це різко розходиться з концепцією традиціоналістів, які взагалі уникають розмови про місце «київської спадщини» у світоглядних імперативах еліти Гетьманщини. Т. Таїрова-Яковлева концептуалізувала, що як мінімум уже генеральна старшина часів І. Самойловича мала чіткі уявлення про безперервність української історії, вважала український світ давнішим за польський і литовський, орієнтувалася в ідеологічних концепціях Варшави, заперечуючи право польських королів бути спадкоємцями київських князів, зрештою, протиставляла руських та московських князів.

Прочитання проблематики Переяслава 1654 р. та міжнародних угод Гетьманщини спростовує концепції «возз'єднання» та «єдиної держави» (О. Баранова, С. Лобачов, Т. Таїрова-Яковлева, С. Фаїзов,

В. Ченцова). Т. Таїрова-Яковлева взагалі розглядає Березневі статті як одну з ланок серії договорів між Зборовом 1649 та Гадячем 1658 р. А С. Лобачов та С. Фаїзов показали, що йдучи на угоду з Чигирином, Москва керувалася не мотивами етнічної та релігійної спорідненості з руинами Речі Посполитої, а глобалістською ідеєю вселенськості. Водночас С. Лобачов висунув цілковито інший критерій приєднання Гетьманщини до Московії – офіційне визнання цього Варшавою, а відтак рубіжним визнається на Переяслав 1654, а Вічний мир 1686 р.

Суттєво відрізняється від традиціоналістського образу інтерпретація Гадяцької угоди 1658 р., Руїни та доби Івана Мазепи. У модернізаторському баченні Гадяцька унія – це добре вмотивований крок старшини з метою забезпечити сприятливі умови для збереження Гетьманщини, а І. Виговський «був послідовником Богдана в його відносинах і з Москвою, і зі Швецією, і з Трансільванією, і з Кримом» (Т. Таїрова-Яковлева). У принципових речах концепція Гадяча 1658 р. збігається з поглядами В. Горобця, Ю. Мицика, В. Смоля, В. Степанкова, Т. Чухліба, а також є близькою до оцінок сучасних польських істориків. Якщо для традиціоналістів текст Гадяцької угоди «закроений і зшитий набагато гірше, ніж Березневі статті» (Г. Санін), то для Т. Таїрової-Яковлевої – «блискучий зразок юридичної думки представників державницького угруповання козацької старшини». А справжнім ідеалом еліти Гетьманщини подаються Жердівські статті 1659 р.

Модернізаторський образ Руїни спростовує історіографічний стереотип про поділ старшини на промосковську, пропольську чи протурецьку, натомість проводить вододіл між державницьки налаштованою та охлократичною старшиною і визнає за цим вододілом роль головної причини розколу Гетьманщини по Дніпру. Принципово відмінною від російської традиції є концепція Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Подібно до сучасних українських істориків, Т. Таїрова-Яковлева розглядає проблему кризь призму природних стратегій старшини, спрямованих на збереження державності Гетьманщини. Вперше в російській історіографії було ґрунтовно показано, що Московія в 1662–1664-ті рр. взагалі була готова відмовитися від України на користь Речі Посполитої. Показово, що Б. Флоря мусив визнати рацію дослідниці, що ще більше розбалансувало традиціоналістську концепцію.

Особливо істотно відрізняється концептуалізація модернізаторами доби Івана Мазепи. У дисертації обґрунтовано виділення в модернізаторському таборі поміркованої та інноваційної версій. Перша представлена інтерпретаціями Є. Анісімова та А. Каменського. На відміну

від традиціоналістів, дослідники опускають градус «зради» з інтегрального рівня на рівень власне негативних наслідків демаршу Мазепи для Росії. Дух інтерпретації, представленої Є. Анісімовим та А. Каменським, полягає в тому, що дії І. Мазепи цілком відповідали стратегіям, яких дотримувалися всі гетьмани у відносинах з Московією. Фундаментальні причини виступу І. Мазепи та старшини дослідники вбачають у поєднанні чотирьох факторів: уніфікаційний тиск Петровських реформ, згода царя на те, щоб Правобережна Україна залишилася у складі Речі Посполитої, ставлення московських військ до українців як до «населення завойованих земель»; ймовірність загальної перемоги шведів. Водночас концептуалізація Є. Анісімова та А. Каменського не позбавлена великодержавницьких рецидивів: теза, що гетьман до 1708 р. виступав перед Петром I (Є. Анісімов); використання поняття «зради»; уявлення про Гетьманщину як інтегральну частину Російської імперії, а про І. Мазепу не як правителя, а лише, як чиновника, який «упродовж багатьох років керував значною частиною Російської держави» (А. Каменський). Утім, напрацювання поміркованих модернізаторів на рівні ідей каталізували процес ревізії традиційних російських підходів, що, врешті, вилилося в появу цілісної концепції (Т. Таїрова-Яковлева), в основі якої лежить відмова від ідей «Мазепи-зрадника» та винятковості інтересів Росії.

У дисертації доведено, що вісью представленого Т. Таїровою-Яковлевою образу І. Мазепи є теза про те, що гетьман «зробив видатний внесок у створення Російської імперії». Гетьманові вдалося навіть Петру I стратегії, які відповідали інтересам Гетьманщини, але вписувалися в ідею модернізації Московії. Свій вплив на царя І. Мазепа використав з великою користю, зумівши розширити повноваження гетьмана та суверенітет Гетьманщини. Ключовими маркерами є ухвалення Московських статей 1689 р., які ревізували Коломацькі статті 1687 р. на українську користь, а також досягнення І. Мазепою такого фактичного стану речей, коли цар сам порушував заборону на зовнішні зносини Батурина та сприяв посиленню позицій гетьмана в Україні. І до того часу, поки існування Української держави під царським патронатом не загрожувало її корінним інтересам, цілком логічно гетьман та старшина не думали про зміну сюзерена. Поява ж такої загрози, навпаки, стимулювала відцентрові настрої й була головною причиною спроби забезпечити інтереси Гетьманщини через зміну протектора. Відтак політика І. Мазепи не була ані віроломством, ані двуручністю, ані зрадою. Навпаки вона постає цілком обґрунтованою та послідовною й уписується в стратегії інших за-

лежних європейських правителів, якими рухала ідея збереження власних прерогатив, а отже, і рівня державності очолюваних ними «політичних націй».

Отже, якщо традиціоналісти подають перехід І. Мазепи до шведського короля у категоріях «зради», то для Т. Таїрової-Яковлевої це «трагедія», «трагічний крок» гетьмана, викликаний прагненням забезпечити Гетьманщині суверенітет і територіальну цілісність. Дослідниця відкинула тезу К. Кочегарова, що Гетьманщина не мала легітимного права виходити зі складу Московії, натомість приєдналася до дискурсів, активізованих на зламі ХХ–ХХІ ст. в українській історіографії, щодо уявлень старшини про відносини між володарями та про систему лояльностей. Серед причин, сума яких призвела до появи відчуття порушення царем договірних статей, на перше місце поставлена адміністративна реформа Петра I 1707 р. Не випадково саме цей пункт викликав найбільшу критику зі сторони прибічників традиційного погляду (К. Кочегаров, Я. Лазарєв).

Підходи Т. Таїрової-Яковлевої на рівні базових ідей були сприйняті В. Молтусовим, який також відмовився від концепції «зради» на користь концепції «трагедії». Крім того, дослідник підважив один із ключових постулатів традиціоналістського табору, що населення України не сприйняло зміну гетьманом політичної орієнтації на про шведську. Дослідник підсумовував, що міщани з багатьох міст (Ромен, Гадяча, Прилук та ін.) навпаки, підтримували І. Мазепу та Карла XII, а шведське військо з середини XVII ст. славалося якраз «рідкісною, як на ті часи, дисципліною та гуманним ставленням до будь-якого населення», хоча в українських умовах були просто змушене подекуди вдаватися до експропріації харчів.

Завершальний період історії ранньомодерної української державності залишився на маргінесі, проте його образ суттєво відрізняється від традиціоналістського. Ключовою є теза, що після поразки виступу І. Мазепи Гетьманщина почала швидко втрачати ознаки автономії, проте основна частина козацької старшини залишилася відданою ідеї власної державності, виношувала плани устроєвих реформ, була середовищем, яке сприймало нові віяння з Європи. На відміну від традиціоналістів, інертних до постаті П. Орлика та мазепинців, у модернізаторському таборі ця проблематика була піднесена на рівень концептуалізації. Т. Таїрова-Яковлева однозначно характеризує П. Орлика як гетьмана, котрий «поклав себе на вівтар служінню ідеалу звільнення Українського гетьманства».

Загалом модернізаторська модель ранньомодерної української державності виявилася сьогодні найконкурентнішим інтелектуальним продуктом російської історіографії у відповідній ділянці. Позбавлена великодержавницької підкладки ця модель пропонує об'ємне бачення історії Гетьманщини, яке цілком вписується в новітні тренди наукового освоєння проблематики, перегукуючись в базових підходах з українською та польською історіографіями.

Шостий розділ – *«Пріоритетний доробок польських та російських дослідників»* – складається з двох підрозділів. У першому – *«Спектр піонерських та поглиблювальних досліджень»* – відтінено внесок сучасних польської та російської історіографій у дослідження різних аспектів історії ранньомодерної української державності. З'ясовано, що Г. Літвін, М. Дроздовський, Т. Кемпа суттєво розширили уявлення про роль магнатської колонізації, релігійного чинника та інтелектуальний потенціал козацької верхівки. Б. Флоря став автором новаторських спостережень щодо місця монарха у світогляді козаків. Дослідження П. Борека підняли на нову висоту уявлення про сприйняття українського світу другої половини XVII ст. в Польщі. Безумовними пріоритетами польської історіографії є дослідження військових дій у 1654–1660-х рр. у Білорусі (К. Бобятинський, К. Косаржецький), військової історії середини – другої половини XVII ст. (передусім, школа М. Нагельського), а також проблеми розгляду українського питання на сеймах (Д. Домбровський, Б. Дибась, М. Матвіюв, С. Охманн-Станішевська, Т. Цесельський). Я. Домбровський та П. Кролль ревізували уявлення про підходи Варшави до українського питання між Переяславом 1654 і Гадячем 1658. Т. Таїрова-Яковлева, П. Кролль, К. Коссаржецький, Я. Качмарчик, Т. Хинчевська-Геннель, А. Філіпчак-Коцур, М. Уйма розширили горизонти проблематики Гадяцької угоди. Першорядним є внесок Т. Таїрової-Яковлевої у з'ясування світобачення козацької старшини за часів І. Самойловича, К. Кочегарова в реконструкцію фактографічного боку проблеми Вічного миру 1686 р., а К. Лоссон у з'ясування світогляду еліти Гетьманщини початку XVIII ст.

У другому підрозділі – *«Археографічні публікації»* – досліджено внесок польських та російських істориків в археографію проблеми. З'ясовано, що об'єктом публікації ставали як документальні джерела (листи, універсали, інструкції, реляції, договори), так і наративи (діаріуші сеймів, щоденники, спогади). Представлені всі види археографічних публікацій: спеціальні збірники, підбірки джерел у періодичних виданнях, публікації документів у монографіях і статтях. Є

й археографічні повтори (переважно наративів), покликані подолати вузькі місця попередніх видань. У дисертації показано як оприлюднення джерел вплинуло на концептуалізацію, зокрема, публікація Московських статей 1689 р., інструкції І. Самойловича послам до Москви 1685 р., гетьманських універсалів, кримських грамот тощо.

У **висновках** підведено підсумки дослідження:

1. Наукове прочитання історії ранньомодерної української державності сучасними польськими та російськими дослідниками досі залишалося поза системним осмисленням.

2. Джерельну базу дослідження проблеми формують джерела двох рівнів: праці сучасних польських та російських дослідників ранньомодерної української державності, а також історіографічні джерела про науковий контекст дослідження й концептуалізації в Польщі та Росії згаданої проблематики. Актуалізована джерельна база є репрезентативною.

3. Кінець 1980-х – початок ХХІ ст. став добою присутніх змін в науковому освоєнні історії ранньомодерної української державності у Польщі та Росії під впливом глибоких суспільно-політичних зрушень та появи викликів, породжених процесом інтеграції обох історіографій до світового наукового простору. У російській історіографії найвиразнішою ознакою перемін виявився розпад досі єдиного скріпленого радянським обручем концептуального поля на традиціоналістський та модернізаторський табори. У польській історіографії завершилася маргіналізація концепцій «меча, хреста і плуга», «домової війни», «єдиного шляхетського народу». Знаковим стало зближення базових підходів та концептуалізацій польських, українських істориків та модернізаційної хвилі російської історіографії, що в поєднанні з інтенсифікацією конкретно-проблемних досліджень сформувало потужний інтелектуальний тиск на традиціоналістський табір, змушуючи його шукати шляхи імплементації новітніх напрацювань з мінімальною шкодою для великодержавницького каркасу.

4. Теоретичну платформу сучасної польської історіографії формують концепції «Центрально-Східної Європи» та Речі Посполитої як федерації народів під польською парасолькою, визнання самостійності українського історичного процесу, опція закономірності одержавлення українського світу як вісі ранньомодерної української історії від середини ХVІІ ст. Рецидиви великодержавницьких польських концепцій простежуються на маргінесі та в інерційності термінології.

5. Традиціоналістський та модернізаторський табори російської історіографії відрізняються між собою базовими теоретичними підлодами, значною мірою понятійним апаратом, концептуальними інтерпретаціями, що у підсумку призвело до появи двох типологічно відмінних образів ранньомодерної української державності.

6. Підвалини традиціоналістських підходів складають модифіковані давні великодержавницькі концепції «загальноросійської культури», «возз'єднання», «єдиної держави», а понятійний апарат наповнюють поняття «возз'єднання», «єдина держава», «зрада», «український сепаратизм» тощо. Продовжує домінувати типова від XIX ст. риса російської історіографії – віддалена від джерел концептуалізація, яка передбачала створення великодержавницького каркасу незалежно від того, чи працює він на тих сенсах, що їх продукує науковий дискурс.

7. Модернізатори, безумовним інтелектуальним лідером яких є Т. Таїрова-Яковлева, відмовилися від великодержавницьких підходів і подібно до сучасних польських та українських дослідників розглядають українську історію як окремий наратив, а появу ранньомодерної української державності як природний процес реалізації в різних інтерпретаціях та обставинах ідеї державності українського світу.

8. Традиціоналістська модель історії ранньомодерної української державності продовжує виконувати функцію обґрунтування «історичних» прав Росії на Україну, тоді як образи, сконструйовані модернізаторським крилом російської історіографії та сучасними польськими істориками, орієнтовані на поглиблення уявлень та інтерпретацій.

9. Головним трендом сучасної польської історіографії є визнання появи ранньомодерної української державності органічним процесом, що впливав з наростання устроєвої кризи Речі Посполитої. Водночас українське питання та особливості його вирішення в середині – другій половині XVII ст. проголошуються вирішальним чинником для долі Речі Посполитої та всієї Східної Європи. Ключовою новацією в польських інтерпретаціях є поява концепції провини Варшави за соціальний вибух в Україні середини XVII ст., за Переяслав 1654 р., крах Гадяцької унії 1658 р., Вічний мир 1686 р., який підсумовував стратегічну зміну геополітичного тла в регіоні. Знаковим явищем стало й опрацювання концепції оптимальності для Гетьманщини турецького протекторату.

10. Образ ранньомодерної української державності, сконструйований більшістю сучасних польських істориків, базується на поясненні подій в Україні середини – другої половини XVII ст. як війни за одержавлення українського світу, розглядає шанси на здобуття незалежності

та подає історію Гетьманщини крізь призму ступеня реалізації ідеї самодостатньої державності в етнічних українських кордонах як серцевини політичних концепцій українських гетьманів. З'явилася опція впливу державності Лівобережжя на український світ Правобережжя, що утримувало його від асиміляції, а також концепція збереження та подальшого розвитку цієї ідеї в ціннісних орієнтаціях еліти Гетьманщини XVIII ст., вершиною чого стала діяльність І. Мазепи, П. Орлика.

11. Концептуалізація проблеми незалежності Гетьманщини типологічно зближує польську історіографію з українською та модернізаторською хвилею в російській історіографії. Саме в польській історіографії нині найчіткіше наголошується на ідеї незалежності в політичній програмі Б. Хмельницького, а появу держави відносять вже до перших місяців Національно-визвольної війни. При цьому науковий консенсус серед польських істориків полягає в опції, що старшині не вдалося створити незалежну державу де-юре.

12. Традиціоналістський образ подає Гетьманщину крізь жорстку призму стратегічних інтересів Московії. Наскрізним є мотив про українську державність як транзитний пункт розвитку суспільства в напрямку до «справжньої» історії в межах «єдиної держави». Рішення Переяславської ради 1654 р. трактувалися і в Московії, і в Гетьманщині як відновлення колишньої єдності. Відтак курс Москви на розмивання суверенітету Гетьманщини набуває вигляду неунікненності та всеохопної прогресивності, а головним критерієм оцінки нової української еліти й далі залишається лояльність до царя та відповідність дій зовнішньополітичним потребам Москви. Звідси затребуваність концепції «зради». Зрештою, залишився в ужитку й радянський концепт «народу» як поборника єдності з Московією. Найортодоксальнішою складовою прочитання є вкрай заідеологізований образ І. Мазепи та П. Орлика як «зрадників», що по живому розривали «єдину державу».

13. Під впливом напрацювань українських та польських дослідників, а також модернізаторської хвилі російської історіографії традиціоналісти мусили включити до свого образу ранньомодерної української державності компоненти, які розбалансовували великодержавницьку концепцію (прагнення Б. Хмельницького та інших гетьманів зберегти якомога більший суверенітет Гетьманщини; протидія старшини інтеграційним стратегіям Московії; збереження Гетьманщиною за Березневими статтями суверенітету у внутрішніх справах; Переяслав 1654 р. як рівнодія політичних розрахунків обох сторін; Гадяцька унія 1658 р. як реакція старшини на централізаторські зусилля Москви; наявність глибо-

ких відмінностей між українським та московським світами, потрактування Московією України як розмінної монети в рамках переговорів з Річчю Посполитою.

14. Відправним пунктом модернізаторського образу є концепція закономірності утворення та існування Гетьманщини як прямого наслідку появи в середовищі старшини державної ідеї, збагаченої пізніше ідеєю самодостатності Української держави. Тому його складовими стали компоненти, які в традиціоналістській версії були відсунуті на задній план: формування та світогляд еліти Гетьманщини, уявлення козацької старшини про оптимальну територію, український історичний міф, Гадяцька унія 1658 р. та альтернативні сценарії виживання держави, причини, перебіг та наслідки громадянської війни, зміст політичних концепцій Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Саме у цих ділянках досягнуто конкурентоспроможної концептуалізації та наукової новизни в розробці низки проблем.

15. Важливою новацією Т. Таїрової-Яковлевої стало положення про Гетьманщину як створену / відновлену державу, що задає істотно іншу тональність не тільки образу ранньомодерної української державності, а й українському наративу загалом.

16. Модернізаторський образ, подібно до польської версії та сучасних українських концептуалізацій, пояснює головний тренд подій і процесів в Україні як реалізацію головної мети Б. Хмельницького та його оточення, а пізніше й інших найвидатніших гетьманів, що полягала в досягненні незалежності держави, а не у «возз'єднанні» з Московією. Крізь цю призму угоди від Зборівської до Гадяцької подаються як ланки одного ланцюга, покликаною вивести на досягнення самодостатності Гетьманщини. У суголоссі з сучасним трендом української історіографії Т. Таїрова-Яковлева рельєфно показала, що еліта Гетьманщини опрацювала концепції про історичну легітимність появи Гетьманщини та її кордони. Уявлення старшини про стосунки з Московією базувалися на європейських політико-правових ідеях і передбачали педалювання на довірності статей та праві гетьмана змінити протектора, якщо той порушує права і вольності. Низи ж є зосередженням охлократизму, рушієм громадянської війни. Ідея турецького протекторату та Гадяцька унія прочитуються як альтернативні вектори, покликані забезпечити Гетьманщині гідне місце в колі сусідніх держав.

17. Заперечення концепції промосковської, пропольської чи протурецької орієнтації старшини як основи її поведінкових стратегій на користь концепції поділу української еліти на державницьки налашто-

вану та охлократичну частини – візитна картка модернізаторської історіографії.

18. Модернізаторська інтерпретація Мазепинської доби позбавлена концепції «зради». Подібно до української та польської історіографій, опрацьований образ І. Мазепи і мазепинців подає старшину крізь призму реалізації нею стійких ціннісних орієнтирів, спрямованих на збереження і примноження самодостатності Гетьманщини. Діяльність гетьмана – чинник модернізації Московії на засадах врахування інтересів Української держави. І лише руйнування цього взаємозв'язку змусило українську еліту взяти курс на ліквідацію зверхності царя.

19. Вчені з Польщі та Росії є лідерами в дослідженні наступних проблем: комплекс передумов української Національно-визвольної війни; ідея незалежності Гетьманщини в політичних концепціях старшини; українське питання на сеймах Речі Посполитої; військові аспекти історії Гетьманщини; образ України у польському письменстві; Гадяцька унія 1658 р., українське питання у польсько-московських дипломатичних стосунках; правові засади зверхності Московії над Гетьманщиною.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії

1. Маслак В. І. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків / В. І. Маслак. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2014. – 356 с.

2. Маслак В. І. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х років XX ст. / В. І. Маслак. – Київ; Кременчук, 2007. – 288 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

3. Маслак В. І. Образ Національно-визвольної війни українського народу в російській науково-популярній літературі / В. І. Маслак // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії НАНУ, 2008. – Вип. 18. – С. 314–325.

4. Маслак В. І. Нові підходи до дослідження Гадяцької унії 1658 р. в сучасній польській історіографії / В. І. Маслак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: ІУАД, 2012. – Т. 25. – С. 632–637.

5. Маслак В. І. Образ Івана Самойловича в російській історіографії

початку XXI ст. / В. І. Маслак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: ІУАД, 2012. – Т. 24. – С. 707–713.

6. Маслак В. І. Чорна Рада 1663 р. в сучасній російській історіографії / В. І. Маслак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ: КНУ, 2013. – № 3 (116). – С. 45–46.

7. Маслак В. І. Вплив образу ранньомодерної України в російській та польській історіографії початку XXI ст. на формування історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві / В. І. Маслак // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – Київ, 2013. – Випуск 75. – С. 183–185.

8. Маслак В. І. Едиція джерел з історії Гетьманщини в Росії (кінець XX – початок XXI ст.) / В. І. Маслак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: ІУАД, 2013. – Т. 26. – С. 654–664.

9. Маслак В. І. Археографічні публікації джерел з історії українського козацтва польськими дослідниками в кінці XX – на початку XXI ст. / В. І. Маслак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: ІУАД, 2013. – Т. 27. – С. 721–731.

10. Маслак В. І. Гадяцькі акти другої половини XVII століття у серійному виданні «Універсали українських гетьманів» / В. І. Маслак // Краєзнавство: науковий журнал. – Київ: Інститут історії НАНУ, 2013. – № 2 (83). – С. 53–55.

11. Маслак В. І. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії / В. І. Маслак // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ: ІУАД, 2013. – Випуск 18. – С. 721–726.

12. Маслак В. І. Причини української Національно-визвольної війни очима сучасних польських істориків / В. І. Маслак // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси: ЧНУ, 2014. – Випуск 7. – С. 61–63.

13. Маслак В. І. Світогляд еліти Гетьманщини початку XVIII ст. з перспективи сучасних польських дослідників / В. І. Маслак // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – Київ, 2014. – Випуск 91. – С. 141–143.

14. Маслак В. І. Концептуальні підходи традиціоналістського крила сучасної російської історіографії до інтерпретації історії Гетьманщини / В. І. Маслак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТНУ, 2014. – Випуск 2. – Частина 2. – С. 203–208 (РИНЦ).

15. Маслак В. І. Еволюція концепції «загальноросійської культури» і проблема концептуалізації ранньомодерної української історії в

сучасній російській історіографії / В. І. Маслак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: ІУАД, 2014. – Т. 28. – С. 105–115.

16. Маслак В. І. Концепція Центрально-Східної Європи як опція для прочитання ранньомодерної української історії сучасними польськими істориками / В. І. Маслак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: ІУАД, 2014. – Т. 29. – С. 7–15.

17. Маслак В. І. Турецький протекторат як спосіб зміцнення Гетьманщини: новітні концепції в польській та російській історіографії / В. І. Маслак // Чорноморський літопис. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ, 2014. – Випуск 10. – С. 40–47.

18. Маслак В. І. Іван Мазепа і Пилип Орлик в інтерпретаціях сучасних польських істориків / В. І. Маслак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: ІУАД, 2014. – Т. 30. – С. 112–127.

19. Маслак В. І. Политические концепции Богдана Хмельницкого в освещении современной российской историографии / В. И. Маслак // *Austrian journal of Humanities and Social Sciences*. – Vienna, 2014. – № 1. – Р. 64–69.

20. Маслак В. І. Держава Богдана Хмельницького: проблема концептуалізації в сучасній польській історіографії / В. І. Маслак // *Meritum. Kolo Naukowe Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmijsko-Mazurskiego w Olsztynie*. – Olsztyn, 2014. – Т. 5. – С. 123–137.

21. Маслак В. І. Опция Степного фронта Европы в современном российском и украинском казачестве / В. И. Маслак // *Российский гуманитарный журнал*. – Санкт-Петербург, 2014. – №. 4. – Т. 3. – С. 297–304.

22. Маслак В. І. Проблема незалежності Гетьманщини середини XVII ст. очима сучасних польських істориків / В. І. Маслак // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Випуск 40. – С. 233–237 (РИНЦ).

23. Маслак В. І. Базова термінологія з історії Гетьманщини в сучасній польській та російській історіографії / В. І. Маслак // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. – Випуск 25. – С. 321–341 (РИНЦ).

24. Маслак В. І. Чи існувала ранньомодерна Українська держава? Нова спроба переобґрунтувати традиційну російську концепцію бездержавності Гетьманщини / В. І. Маслак // *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. – Київ, 2015. – Випуск 92. – С. 102–106.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

25. Маслак В. І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття в історіографічних концепціях С. Соловйова / В. І. Маслак // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка «Історіографічні дослідження в Україні». – Київ: Інститут історії НАНУ, 2002. – Вип. 11. – С. 19–36.

26. Маслак В. І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття в історіографічних дослідженнях Г. Карпова / В. І. Маслак // Міжвузівський збірник наукових праць «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України». – Дніпропетровськ, 2004. – С. 65–72.

27. Маслак В. І. Кременчук в історичній спадщині Гійома Левасера де Боплана (1600–1673) / В. І. Маслак // Вісник Кременчуцького політехнічного університету. – 2006. – № 1 (36). – Ч. 1. – С. 8–9.

Публікації апробаційного характеру

28. Маслак В. І. Образ національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. в російських дорадянських підручниках / В. І. Маслак // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми в дослідженні історії запорізького козацтва», 11–12 жовтня 2007 року, м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2010. – С. 100–115.

29. Маслак В. І. Класифікація універсалів Богдана Хмельницького за типовою ознакою / В. І. Маслак // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 415-річчя від дня народження Богдана Хмельницького VI «Богданівські читання», 10 грудня 2010 року, м. Черкаси. – Черкаси, 2010. – С. 14–16.

Анотації

Маслак В. І. Ранньомодерна українська державність в сучасних польській та російській історіографіях. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2015.

У дисертації вперше досліджено образ ранньомодерної української державності у сучасних польській та російській історіографіях. З'ясовано притаманні польським та російським історикам базові підхо-

ди, понятійний апарат, концепції, історіографічні пріоритети. Знаковим наслідком став у російській історіографії розпад досі єдиного концептуального поля на традиціоналістський та модернізаторський табори, а в польській історіографії – маргіналізація концепцій «меча, хреста і плуга», «домової війни» та «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої» як платформи для концептуалізації української історії. Найважливішою рисою стало сутнісне зближення базових підходів та інтерпретацій польських, українських істориків та модернізаційної хвилі російської історіографії, що змусило традиціоналістів шукати шляхи імплементації новітніх напрацювань.

Ключові слова: польська історіографія, російська історіографія, ранньомодерна державність, Гетьманщина, козацтво, концепція, образ, інтерпретація, термінологія.

Маслак В. И. Украинская государственность раннемодерного времени в современных польской и российской историографиях. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06. – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины – Институт украинской археологии и источниковедения имени М. С. Грушевского НАН Украины, Киев, 2015.

В диссертации впервые исследован образ украинской государственности раннего нового времени в современных польской и российской историографиях. Выяснены присущие польским и российским историкам базовые подходы, понятийный аппарат, концепции, историографические приоритеты. Знаковым последствием стал в российской историографии распад доселе единого концептуального поля на традиционалистское и модернизаторское направления, а в польской историографии – маргинализация концепций «меча, креста и плуга», «домовой войны», «единого шляхетского народа Речи Посполитой» как платформы для концептуализации украинской истории. Самой важной особенностью стало принципиальное сближение подходов и интерпретаций польской, украинской и модернизаторской части российской историографии, что вынудило традиционалистов искать пути имплементации современных наработок.

Ключевые слова: польская историография, российская историография, раннемодерная государственность, Гетманщина, казачество, концепция, образ, интерпретация, терминология.

Maslak V. I. The Early Modern Ukrainian State in the Contemporary Polish and Russian Historiographies. – Manuscript.

A dissertation for the degree of Doctor of Sciences in History, Speciality 07.00.06 – Historiography, Sources Studies and Special Historical Disciplines – M. S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, Kyiv, 2015.

For the first time in the dissertation a comprehensive analysis of the image of the early modern Ukrainian state has been made. The Polish and Russian historians' basic theoretical approaches, terminology, conceptions and historiographical priorities were investigated. As it was researched like the Ukrainian historians the contemporary Polish and Russian historiographies have been remaining the leading scientific powers in the field of the investigation and interpretation of the early modern Ukrainian history. The dissertation argues that the end of the 1980th became the starting point of the fundamental changes in the Polish and Russian historiographies. They have been developing in the new intellectual and ideological circumstances which determine the specific features of the conceptualization of the early modern Ukrainian history by historians in the both scientific spaces. The most important consequence of this process became a disintegration of the former conceptual unity of the Russian historiography as well as the emergence of the traditionalistic and modernizing types of the approaches to the conceptualization of the early modern Ukrainian state. The Russian traditionalistic model of the history of the Hetmanate substantiates the contemporary Russian claims to hold the Ukrainian territory. This model deny the existing of the separate Ukrainian historical narrative and proclaim the unity of the Russian and Ruthenian worlds as a fundamental point for the interpretation of the history of the Hetmanate and the early modern Ukrainian-Russian interrelations. The dominant intellectual trend in the traditionalistic interpretations lays in the adaptation of the old Russian vision of the early modern Ukrainian history to the new historiographical situation, took shape by Ukrainian and Polish historians as well as a modernizing part of the Russian historiography.

Simultaneously the Polish historians closed the process of the overcoming of the traditional Polish conceptions «sword, cross, plow», «civil war», «united nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth» as a starting point for the explanation of the early modern Ukrainian history. The main strategy of the imagination of the Hetmanate by Polish historians contains the concepts of the Ukraine as a separate part of the “Central-East Europe” and of the Ukrainian history as a self-sufficient narrative. The most influential

Polish concept is to explain the Ukrainian uprising led by Bohdan Khmelnyts'kyi in the middle of the XVIIth century as a consequence of the global crisis of the Polish-Lithuanian Commonwealth in general. Also the Polish historians interpret that the elite of the Commonwealth provoked the Pereiaslav agreement of the 1654 between Hetmanate and Muscovite state, which radically changed the geopolitical balance in Eastern Europe, with major consequences for the future of the Russian imperial project and the fate of Ukraine, Poland, Lithuanian, Crimea, and neighboring European territories.

Like the Polish vision and the contemporary interpretation of the Ukrainian historians the modernizing image of the Hetmanate explains the main trend of the process taking place in the 17th century Ukraine as a realization of the key Bohdan Khmelnyts'kyi's and new Ukrainian elite's goal to establish an independence state. The modernizing vision revises the most of the traditional Russian interpretations related to the history of the Hetmanate, particularly the concepts of the civil war in the Ukraine, Ukrainian-Russian interrelations, Ivan Mazepa age and idea of the independence of the Hetmanate.

The key tendency for the formation of the contemporary image of the early modern Ukrainian State in the Polish and Russian historiography lays in the approximation of the basic approaches and most important interpretations of the Polish historians and the representatives of the modernizing trend of the Russian historiography. The contemporary Polish and Russian historians are doing leading useful research on the some factual aspects of the history of the Hetmanate. Certain insightful ideas that have been put forward may provide important intellectual stimuli to further study.

Key words: Polish historiography, Russian historiography, Ukrainian early modern state, Hetmanate, Ukrainian elite, Cossacks, concept, image, interpretation, terminology.